

ЮНАЦЬКИЙ ЩОДЕННИК

часів німецько-фашистської окупації Сосниці
(Записки 1942—1943 років)

ВІД АВТОРА

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, мені було 15 років і я щойно закінчив сьомий клас. Як велику особисту біду сприйняв напад німецько-фашистської вояччини. І вже тоді почав вести нотатки про тривожні події того грізного часу. На жаль, той щоденник не зберігся. Мені довелось брати участь в евакуації колгоспної худоби, і після розгрому череди на Курщині, повертаючись додому через прифронтову смугу та німецькими тилами, закопав його в лісі за Путивлем, не ризикуючи мати при собі антифашистську писанину.

Обстановка перших місяців окупації була надзвичайно сувора, ми жили немов з паралізованими душами — так усіх вразило несподіване вороже нашествя. І лише з приходом весни 1942 року настало просвітлення під впливом розквіту природи і обнадійливих вістей з лісових сіл Холминщини та Корюківщини про партизанську боротьбу. Рука і душа потяглися до пера. Кажуть, щоденник — це розмова людини з самою собою, зі своєю совістю. Роблячи перший запис від 7 травня 1942 року, я про те не думав. Просто забажалося відобразити на папері, що діялось навколо, що думалось, чим жили люди і сам, полаяти окупантів і бодай у такий спосіб виявити непокору.

Систематичних записів у 1942-му не вдавалось робити: то обстановка не дозволяла, то не завжди міг примусити себе. Зате бурхливого 1943-го, коли відчувалось, що ворог опинився в непевному становищі під ударами Червоної армії зі сходу і партизанів у тилу, твердо, вирішив: писатиму доти, поки не прийде визволення.

Щоденник вів у суворій таємниці: ніхто з рідних, з найближчих друзів не знав про нього. Батько, часом бачачи мене над паперами, мабуть, вважав, що то я морочусь над «стишками», як він називав вірші, вимовляючи перше «и» твердо, і в тому вчувалась іронія. Раз якось один з близьких родичів (мій ровесник) мав намір розгадати таємницю і ледве не вихопив блокнот. Я вчасно оговтався і втік з хати та й сховав його в хліві. Інший випадок був драматичніший. Перебуваючи в Холмах на лісосплаві, писати, хоч, зважаючи на непевну обстановку, і коротко, без виявлення свого ставлення до дійсності, не кидав. Дівчата, з котрими разом квартирував, помітили, що я над чимсь чаклюю, і одна якось поглузувала з мене під час обіду: мовляв, он кішка в дворі пробігла — запиши. До господаревого сина приходив на посиденьки молодий поліцай. Ми обідаємо, а він мовчки сидить, ніби ложки лічить. І отой безглуздий дівочий жарт мене обпік полум'ям страшенної бентеги. Поліцай і тоді промовчав, але підозріливо, пильно видивився на мене. З писаниною довелось глибоко зачaitися.

Дома зберігав щоденник за настінними рамками та іконами, у стрісі за латами і кроквами. Писав на чому траплялось, підходило все: різні бланки обліку, учнівські зошити та обкладинки з них, навіть аркуші з книг. Користувався саморобним чорнилом та уламками олівців.

Перед призовом до армії (січень 1944 р.) щоденники віддав на збереження своєму старшому другу — молодій учительці Марії Завалій, на обгортці написавши як заповіт: «Марусе, збережи!». Вона, доземний уклін її могилі (померла 1967 року), сумлінно виконала моє прохання.

Повернувшись додому після більш як шестирічної військової служби, 1950 року передав щоденник до Сосницького краєзнавчого музею, де він зберігається й тепер. Для себе зняв копію, вийшло 9 учнівських зошитів різного обсягу. Про щоденник писала 1977 р. газета «Комсомольський гарт» (Яків Ковалець), радячи впорядкувати як одне з найцінніших документальних свідчень часів війни. Спонуканий такою настановою, я, пам'ятаючи всього значно більше, ніж колись записав (а записував часом, розумію, і несуттєве), створив белетризований щоденник, охопивши період від останніх передвоєнних днів до служби в армії і навіть до повернення додому. Вийшов об'ємний машинопис.

Потім, за порадою деяких літераторів, на основі тієї праці писав повість-хроніку «Сполох Над Убіддю», дві частини якої передруковано, над третьою, останньою, ще працюю. З першою ознайомився покійний наш письменник Юрій Олефірович Збанацький і дав їй у листі-рецензії непогану оцінку.

Пропонований текст щоденника періоду окупації має незначні авторські правки мовно-стилістичного плану.

В. КОСЯНЕНКО.

Листопад 1995 р.

ЗШИТОК ПЕРШИЙ

7 травня.

От до чого ми дожилися: сьогодні копали заступами поле. Ще й нагайки, кажуть, загадав комендант одному чоловікові плести на людей.

— Хай тільки яка гадина посміє вдарити, — сказав я, — вік буду мститись.

Увечері, коли ми збиралися йти додому, бачимо — летять німці два на конях.

Нас минули, а під'їхали до орачів. Ще й поздоровкались за руки з двома дядьками.

— Приятелі, — іронічно сказала одна тітка про німців.

— Вороги, — сказала друга.

А увечері чого тільки я не переговорив з Галею. Ой, хоча б швидше червоні, бо не буде життя! Якби хто з ворогів дізнався про наші розмови, ми пропали б навіки.

8 травня.

Приїжджав мій дядько, що в поліції служить, і привозив оголошення про те, що забороняється з'являтися на вулиці з 9 години 30 хвилин вечора до 6 години ранку. А кого у вказаний час настигнуть на воді, той буде обстріляний з берега будь-яким працівником поліції чи німецьким солдатом. Це оголошення коменданта.

«Бойтеся», — подумав я зневажливо.

— Оце, Васю, не ходіть гуляти, бо як захвачу, то подержу в підвалі, — сказав дядько.

Здалека почувалась кулеметна стрілянина.

— Десь кулеметний вогонь, — сказав дядько стривожено і, не гаючись, сів на велосипед і помчався в містечко.

«Бач, як тремтите», — подумав я.

9 травня.

Як настала весна, не було такого дня, щоб не почув пострілу: то з гвинтівок близько стріляють, то звідкись гримлять далекі глухі вибухи, ніби з гармат стріляють. Навіть заговорили, що недалеко фронт, що червоні наближаються, взяли Харків.

Годині о 12-й ночі летіли дуже високо два радянські літаки. Це вже не перший раз вони пролітають над нашою місцевістю. Двічі кидали листівки, і я їх читав.

10 травня.

Кажуть, один сосничанин хотів їхати до Харкова, але його не пустили, бо Харків зайнятий червоними і червоні навіть вже на захід від Харкова.

11 травня.

Читав окупантську газету «Боевой путь». Ціла чудасія: ні числа, ні місяця, ні місяця друкування. Передивлявся три ілюстровані брошури: «Адольф Гітлер і діти», «Україна в жидівських лабетах» і «Україна в боротьбі». Ще треба прочитати, про що ж там базікають.

12 травня.

Їздив човном у сусіднє село Масалаївку.

Коли був біля річки, під'їхав місцевий дядько.

— А це правда, що у вас поле заступами копали? — питає він мене.

— Правда, — кажу я, — з гектар скопали.

— От до чого ми дожилися! Щоб поле заступами копати! — з гіркою посмішкою, роззягаючи, сказав дядько. — Було добре, а це ще краще. Хай же воно тричі Прокляте буде!

Цієї ночі (з 11 на 12 травня) в Сосниці один поліцай сп'яну чи що здійняв стрілянину. Всі поліцаї, що живуть на квартирах, і комендатура були стривожені, піднялися на сполох.

13 травня.

Ніс ранком молоко в молочар. Зустрічаю вчительку Єлизавету Євменівну, яка колись мене вчила в Новосільській початковій школі.

— Молочко несеш? — питає вона. — Носіть, носіть, — каже з іронічною посмішкою, — самі не їжте, а носіть...

— Та хай воно западеться!

— Добре стало, нічого сказати.

— Я днями читав газету із Сновська і три брошури, так пишуть добре, а насправді зовсім не так. В одній брошурі, «Адольф Гітлер і діти», описується, хто такий Гітлер, як він працює і відпочиває і як любить дітей...

— Нічого собі — любити, — сказала учителька гірко і заспішила: — Піду ж...

Іду в Сосницю. Бачу, йде ну зовсім же червоноармієць. Коли під'їжджаю ближче — людина в червоноармійському одязі, з гвинтівкою, але на комірці сорочки якісь жовті петлиці і на плітці, на тому місці, де зірка повинна бути, жовті смужки.

«Ого, яка okazія, — думаю, — в цю поліцаї одягаються».

Перед вечором чулися глухі далекі вибухи.

14 травня.

Південно-східний вітер цілий день доносив глухі далекі вибухи.

Перед вечором прибіг мій дядько, поліцай, додому та й знову хутко подався назад.

Чого то Миша так наскоро прибігав? — питаю в Наді (жінка Михайлова).

— Ото ж прискочив повечеряв та й знову побіг. У поліцію пригнали з Корейського району тріста чоловік полонених, що були оселились жити в місцевих людей, так чергувати треба.

— А я думав, що якесь «неблагополуччє» трапилось...

— Кажуть, що Курськ зайнятий червоними, — похвалилась Надя.

— Може бути. Ми тепер нічого не знаємо, бо німці нам не напишуть, що здали Курськ чи Харків.

— А ще кажуть, що з Сосниці будуть брати вісімдесят чоловік, а кого й куди, ніхто не знає.

— А щоб вони не діждали нас «визволяти», гади! — сказав злісно я.

— «Визволили», а нагаї свистять, — це Надя.

Тривожний час... Моє серце давно чує щось тривожне, але чогось ніби радіє...

15 травня.

Сьогодні відправляли завербованих людей в Німеччину і людей з кіньми та вожами невідомо куди. З нашої общини вже тиждень два тому відправили молодого хлопця з підводою (і не тільки з нашої общини). Казали, на шістнадцять діб, а хто говорить, що, може, й зовсім не прийдуть.

16 травня.

Розійшлася звістка про те, що будуть силоміць забирати в Німеччину по наряду: спочатку безробітних, потім по одному з тих сімей, у кого троє працездатних. Будуть брати хлопців і дівчат з чотирнадцяти років і це все на роботу.

Увечері заходжу до Галі. Галя лежить на ліжку, біля неї Катерина, а Саша й Варка сидять біля вікна і всі плачуть.

Стиснулося моє серце. Жаль від їхніх сліз, нелюдський гнів до спричинювачів цього плачу охопили мене.

Катерининою брата з жінкою і малою дитиною, що недавно прийшли з Харкова, забирають. Дівчата ж плачуть того, що і їх це лихо може не минути, бо ось їм все погані сні сняться.

І ми все розповідали про свої сні й передчуття, про зненависть до цього клятого «визволення», що нестерпним тягарем лягло на плечі людей.

Раптом почувися вибухи, аж шибки задзвеніли. Катерина і Варка пішли.

О 10 годині вечора приходили два поліцаї на хутір, порозганяли всіх, хто гуляв на вулиці, навіть стріляли в тих, хто тікав.

17 травня.

Був виконавцем у конторі общини.

З общини забирають у м'ясозаготівлю сім корів, що належать людям.

Відправляли людей в Німеччину. Велику групу оточили поліцаї, навіть води не можна вийти напиться. З нашого хутора поїхала Завалій Настя Дмитрівна.

Годині об 11 дня на південному сході чулися вибухи, гучні, протяжні, близькі. Кажуть, фронт за 120 кілометрів. «Ідуть жорстокі бої» — передають по німецькому радіо.

Сьогоднішній день сповнений тривожною метушненою.

18 травня.

Чудовий весняний ранок. Здається, заживають всі душевні рани. Їх гоять співи соловейків і всіляких інших птахів і краса ранку після нічного грозового дощу. Гарно й тепло.

Годині о дев'ятій десь на сході чувся глухий гуркіт.

19 травня.

Непереборне бажання Радянської влади. І скарга Єлизавети Євменівни на те, що нічого їсти, що її ледве ноги носять, що на базарі нічого не купиш — все дороге, і згадки про минуле лобе життя — все зливалося в одне жадання: діждатися, побачити червоних воїнів, обновленників Радянської влади.

20 травня.

Кажуть, що Лаховський, бургомістр Сосницького району, сказав:

— На Троїцю тільки тому буде празник, хто з четвертої години ранку до дванадцятої дня буде працювати.

І хоча б це не правда, то про те, як ставиться окупаційна влада до релігії, можна судити й з таких фактів. Ось, наприклад, в день на честь Григорія сам німецький комендант сказав, що всі повинні працювати на полі. А коли побачать, що хто-небудь в неділю оре, одразу відшмагають нагаєм. А церкви, гади, повідкривали та й сміються над людьми.

21 травня.

Іздив у поліцію. Послали збирати снаряди, що валяються по полю та по ярах, Але друга підвода не приїхала, а я прибув волом, то, на щастя, мене відіслали додому.

— Ось ми дамо прочухана і старості, і тому, хто не приїхав, — сказав злісно один поліцай. — А завтра щоб дві підводи кінні прибули і ці самі люди.

— А завтра празник Миколи святого, — сказав один дядько.

— Ні, ні, завтра всі роблять, — сказав поліцай.

А ввечері догулялись до того, що поліцаї прийшли і нас, дев'ять хлопців і двох дівчат, забрали в поліцію. Правда, я не ночував там: випустили дядьки, й ночував у Михайла.

22 травня.

Рано встав і додому.

Услід за мною прийшли Галя й Катерина.

А хлопців послали на роботу, звідки частина їх втекла. Може, все якось обійдеться.

Гуляли до дев'ятої години вечора та й розійшлися, щоб знову не потрапити в поліцію.

Цю ніч ночував надворі — в хліві на гориці.

23 травня.

Весь день йшов дощ, що почався вночі. Всяка праця в полі неможлива. А її зараз багато: гаряча пора — посівна. А дощик... Німці, певно, тріскаються від безсилої люті.

24 травня.

З нашої общини знову вимагають п'ять корів і двадцять п'ять чоловік у Німеччину. Мати й батько бідкаються: певно, мене заберуть. Батько захворів, а тут заїздили добудовуватись.

П'януватий дядько Грицько (що в поліції) каже мені.

— Краще не ходи гуляти. То раз добре обійшлося, що випустив я, та й то., А вдруге і я нічого не допоможу. Тоді вже суд буде судити. То яка тобі користь за один вечір паритись у тюрмі чотири місяці або заплатити тисячу карбованців штрафу. Коли хочеш гуляти, то заберись удвох так, щоб про те ніхто не знав. А як дізнаються, то й з хати витягнуть.

— Чого це витягнуть?

— А хто тебе знає, чи ти гуляти прийшов, чи агітацію розповсюджувати.

«О, — думаю, — цей гріх і за мною є».

І я згадав той вечір, як читав у сусіда Мишка Сергія Гавриловича скинуті радянським літаком листівки, і як іншим разом читав у Галі газету «За Радянську Україну», теж скинуту радянським літаком і знайдену мною в сосновому бору та й не одну, і я проводив різні агітаційні розмови, сповнені ненависті до фашистських варварів і їхніх сліпих підлабузників.

— А яка може бути агітація в молоді? — сказав я, глибоко затаївши свої думки.

— Ти, Васю, ще не знаєш дечого... Он у Холмах двадцять п'ять чоловік таких, як ти, розстріляно за це.

«О, молоді не дрімас, — думаю, — сподівайтесь від неї всього, навіть смерті!».

В ніч з 22 на 23 травня на південний схід було видно пожежу. Кажуть, то радянські літаки бомбили станцію Бахмач, що за 60 кілометрів від нас.

«Хай, — думаю, — хай бомблять та швидше визволяють від люті напасті, а ми чим можемо, тим і допоможемо».

25 травня.

В одного службовця на Замості забирали корову. Він пішов скаржитись комендантові.

— Я, — каже, — хвора людина, мані треба пити молоко.

— Он червоні в трьох місцях прорвали фронт і наша армія жде підкріплення, а вам дома сидіти і без молока можна, — сказав комендант.

Кажуть, що на одній станції радянські літаки розбили ешелон із взятими силоміць в Німеччину.

26 травня.

Їздив волом у Сосниці. Возив лісоматеріал для будівництва містків на низьких місцях вулиць. Повернувся годині о четвертій дня. За обідом кажу бабі (мати моїх дядьків-поліцаїв):

— Я бачив трьох німців-жандармів. Такі бучні та великі, що аж страшно на них дивитись.

— Я сама їх боюсь: як зустрічаю, то аж тремчу. Ще як прості, так нічого, а коли бачу, що старші які, то боюсь мимо них пройти. Торік ми не одразу дізналися, що німці вступили до Сосниці. У неділю приходять люди з Замостя, розказують, що в них уже ходять та збирають яйця. Як почула, то в мене в голові щось наче тріснуло і з тих пір часто голова болить. А як побачила їх уперше, то не знала, де й дітись. І всі так... Дехто, що чекав німців, казав: прийдуть вони — буде краще. А я тоді думала і тепер, що добра не буде від цих катів.

27 травня.

Возив з Пронею соснове гілля до млина для лагодження греблі, зруйнованої повіддю.

— Що ви вчора робили? — питаю.

— А хай воно западеться — вилаялася Проня. — На шляху були, землю носилками носили. Так натомилась... Ледве додому долізла, а німці їхали та питають, чи не важко. Думаю: спробуй, тоді визнаєш. Ох, гади! Якби взяв та у вічі й сказав: «А ви — гади, окупанті!» Може б, відразу — пу-ух і нема.

— Куди там!

— Ну однаково їм тут не бути. Червоні вже зовсім близько. А ти Думаєш, навіть беруть людей ніби в Німеччину. Ні, то не в Німеччину, а окопи копати та укріплення різні будувати.

— Не інакше... десь біля кордонів Німеччини... Але, брешуть, не втечуть і не сховаються.

Далі Проня розповідала, що червоні знають, хто в якому селі старостою, що є такі люди, які їм про це передають.

— Скільки хочете, — кажу, — може, в самій поліції вони є.

— Я була в Сосниці, то саме по радіо передавали, що радянські літаки розбили німецький ешелон, що йшов на фронт.

— Так, не пануватиме німота на українській землі!

— Ні! Будуть вони втікати не оглядаючись... Так що хай і твої дядьки дуже не зазнаються, бо ще всього буде...

— Буде, буде! Наплювати мені на те, що вони в поліції, а я своє знаю!

Ошвідні десь під Лавами почувлись два вибухи.

— Може, то червоні вже? — сказала Проня. — От якби до вечора вони зайняли Сосниці! А радість була б яка! Якби он по тому шляху мчались радянські машини! Ех, червоні бійці! Було, йде червоноармієць, то лобо іа нього подивитись, або на командира, лейтенанта. А ці мутирі, мов кабани... Ух гади!

Увечері Маруся Завалій розповідала, що повернулися ті дядьки, які їздили в підводчики, але без нічого, і що вони були біля фронту, за Глуховом (на Сумщині) і навіть бачили червоних. Розказують, що йдуть запеклі бої, що радянські патріоти й патріотки б'ються з таким завзяттям, що німці змушені відступати.

Кажуть, що завербованих ніби в Німеччину посилають на фронт, де вони підбирають вбитих німців та поранених. Ті люди, які живуть на станціях, розповідають, що поїзди безперервно йдуть туди й сюди, везучи на фронт машини, зброю, боєприпаси, а з фронту силу поранених.

28 травня.

Годині о 3-й ночі летів зі сходу радянський літак, що тут же повернув на схід. Будучи цієї ночі черговим біля общинного амбару з посівматеріалом, я все чув. Ранком ходив у ліс шукати листівок, але не знайшов.

Працював у полі. Садилі картоплю, я підвозив гній. З поля видно, як на південному заході в різних місцях по одній лінії встають дими: то з Мени в Макошин, а з Макошиїа в Мену йдуть поїзди.

— У них теж зараз посівна, — сказав дядько Іван, батьків брат.

— Кажуть, Америка і Англія хочуть знищити Німеччину, — я йому.

— І знищать! — твердо сказав дядько.

Увечері поліція в Сосниці почала силоміць брати молодь для відправки в Німеччину. Цю тривожну звістку принесла Маруся Завалій.

29 травня.

Працював у полі з іншими.

Сьогодні від ранку до обіду Лавським шляхом у Сосниці їхало безліч підвід і йшло дуже багато людей, та все дівчата, а хлопців мало. Це в Німеччину.

Нані молодіці плакали.

— Ну, квітки ж, саме розцвілись, а їх женуть хтозна-куди, — казали вони.
— От які тяжкі дні випали на нашу юність, що не погуляти, не поспівати. Марно йдуть наші крапці дні, — кажу я гірко.
Цієї ночі залишився ночувати в полі.
Як же гарно було тут уночі: місячно та ясно.

30 травня.

Прийшли ранком молодіці й принесли звістку про те, що з нашої общини знову вимагають людей в Німеччину, 30 чоловік, що вже намітили, кому їхати, і в списку є і я. Плачу в нас на хуторі повно. Дівчата вже готують торби. Староста нашого общинного двору нібито сказав, що як сьогодні та завтра не заберуть, то й ніколи не візьмуть. А два наші чоловіки, які підвозили до Мени речі тих, хто їхав в Німеччину, повернулися ввечері й розповідали таке: йдуть у Мені чутки, що ще будуть брати в Німеччину на польові роботи, у Францію на заводи і в Фінляндію на лісо-розробки.

Розповідали, як ще в Сосниці взятих у Німеччину зачинили на подвір'ї поліції і навіть рідних не допускали до своїх дітей. Один хлопець став казати:

— Ви ж кажете, що це добровільна вербовка, а тепер за нами стежите, мов за арештованими.

— Мовчати! — крикнув поліцай і намірився револьвером.

Розповідали, що всіх забратих вишикували в колону і повели до комендатури, а там всім дали документи, в яких написано, що завербований добровільно. Після цього повели на Мену. Рідним і розпрощатися як слід не дали. Всі йшли, обливаючись сльозами. Навіть молоді хлопці за сльозами дороги не бачили.

Ой прийдіть же пвидше, рідні брати, червоні воїни, бо ми задихаємось у неволі!

Увечері молодіці не радили мені йти додому, а ночувати в полі. Але я не послухав, хотів дома ночувати, щоб, буває, вночі в полі не забрали.

31 травня.

Сьогодні мені нараяли поступити на роботу в лісосплав — гнать по Убеді ліс. Я подав заяву, і мене прийняли. Петро, двоюрідний мій брат, поступив, Сергій теж хоче, а Галя — за куховарку.

Всі лісосплавці — молоді хлопці. Поступили вони тому, щоб уникнути поїздки в Німеччину.

За розповідями, умови роботи — харчування, зарплата — ніби непогані. Докладно про все, не хочу описувати.

Люди все певніше говорять про те, що червоні близько і що вони пвидко посуваються на захід, ведучи запеклі бої, що німці через те й стали брати молодь.

1 червня.

Одержав посвідчення про те, що я працюю на сплаві лісу, і 100 карбованців авансу їхати будемо завтра о 12 годині дня. Галя куховаркою в нашій бригаді.

Сьогодні відніс у міську управу 100 карбованців штрафу, за те, що батько, будучи хворим, не з'явився туди ж на виклик.

Скільки в тій управі німецькі дурисвіти понавішували на стінах брехень! Уже до того дійшло, що Німеччина — «справжня соціалістична держава». Ех ви ж, соціалісти з нагаями.

Маруся Завалій розповіла ось що. Вона бачила, як німці, їдучи бричкою, зустріли старосту нашого общинного двору і накричали на нього та брудно вилаяли:

— Щоб усі коні й люди о шостій годині ранку працювали в полі і щоб частина людей пішла на трасу. Та щоб працювали як слід!

Староста тільки слухав, схиливши голову, а на запитання, чи він зрозумів, сказав: — Зрозумів...

Кажуть, що червоні в Новгороді-Сіверському — за 80 кілометрів від Сосниці.

У цьому зпитку «Щоденника» записки припиняю і липаю вдома, а з собою беру зошит і там буду записувати.

ЗШИТОК ДРУГИЙ

2 червня.

Годині о 9-й вирушили до Сосниці з потрібними речами. О 1-й годині вирушили з Сосниці. В селі Кудрівці другу і, третю бригади залишили, а наша, перша, пішла далі. Ночували в селі Рудні.

Хлопці ходили гуляти на вулицю (тут не так суворо, хоч і військовий стан, хоч місяців два тому тут діяли партизани та й тепер зустрічаються), то чули гуркіт, ніби від вибухів бомб, звідкись із сходу.

3 червня.

Годині о 5-й ранку вирушили з Рудні в село Козляничі, що за три кілометри від першого. Поснідавши, пішли на роботу за три кілометри, в Довгу Греблю.

Довга Гребля — хутір, але більша частина його, як і інші навколишні сіл, спалена мадярами, коли тут діяли партизани.

Працювали майже цілий день, але за якусь годину до кінця роботи з'явився староста села Лементарівки з поліцаями і вкочувати ліс в річку заборонили, бо нібито ліс цей відпущений на будівлі погорілим. Ми пішли на квартиру.

Вночі знову було чути гуркіт.

4 червня.

Пішли на роботу, але цілий день не працювали, бо не дали лементарівські поліцаї.

Увечері ходили гуляти на вулицю.

Високо над нами пролетів невідомий літак на південний захід, де пізніше гриміло.

На сході низка за низкою летіли вгору світляні крапки. Хто каже, що то ракети, пущені з літака, а хто — ніби то били з землі по літаках трасуючими кулями з кулемета. Цілу ніч гриміло в тій стороні.

5 червня.

Не працювали.

Увечері сталася колотнеча в Козляничах і Рудні. Два гурти людей працювали на трасі біля Рудні. Чотири чоловіки з однієї групи налякали всіх з другої. Збіглися поліцаї і тих чотирьох забрали й відправили до Корюківки.

6 червня.

До середини дня не працювали.

Приїхали два начальники лісосплаву і вкочування лісу дозволили. Півдня працювали.

Сьогодні з Козлянич в Корюківку гнали 18 корів у заготовілку.

7 червня.

Хмарний день. До 11 години вкотивий в річку останні колоди. Дощ добре викунав. Решту дня гуляли на квартирі, спали. Дощ йшов до самого вечора.

8 червня.

Перший день сплаву лісу. Підігнали перед до Козлянич, пропливши річкою кілометрів з п'ять.

Сонячний, але не дуже теплий, вітряний день. Багато хто з нас в одягові пірнав у воду, не вмюючи бігати по колодах або просто ненароком. На квартиру повернулося рано, о 6-й чи 7-й годині.

9 червня.

Пригнали ліс у Козляничі.

Дуже погано гнати — болотисті береги і річка розгалужується на багато рукавів і заток. Ніколи б не поступив на цю роботу, якби не забирали в Німеччину.

Зі сходу чувся гуркіт ніби від вибухів бомб. Кажуть, що під Новгородом-Сіверським багато партизанів.

10 червня.

Через зустрічний вітер і дощ лісу не гнали, а лише поставили загородки, щоб колоди не запливали в затоки.

Чути гуркіт німецьких літаків. У Рудні гримнув сильний гарматний постріл.

Вчора за Лементарівкою йшов бій мадярів і поліції з партизанами. Кажуть, партизани зайшли з тилу й побили та поранили багато супротивників.

По Козляничах і по сусідніх селах знову пішли балачки та чутки про партизанів, вони зовсім близько звідси.

Кажуть, що радянські літаки кидали листівки, в яких писано: «Українці, пийте квас і чекайте к Петру нас».

11 червня.

Йшов дощик. Понамокали добре, але ліс прогнали далі (перед уже в Рудці).

Чути невиразні далекі громи: десь іде бій.

12 червня.

Сьогодні переїхали в Рудню.

Ну й робота, хай ти западишся! Вже дуже хочеться додому.

Чути далекий гуркіт.

З Козлянич і Рудні силоміць забирають дівчат.

Кажуть, учора партизани обстріляли Лементарівку.

13 червня.

Ледве виїхалися з болота на твердий берег.

За день так нагойдався на «дрезині», що ввечері голова йшла обертом, здавалось, пливли земля, міст, хати.

Вдень десь гули літаки, чулися вибухи. На сході вставав якийсь дим.

В Рудні говорять, що червоні перетнули німцям шлях до фронту, зайшли в Житомирську, Волинську й інші області.

14 червня, неділя.

Вигнали ліс за Рудню.

В Рудні сьогодні брали людей в Німеччину.

15 червня, понеділок.

Ліс уже під Ляшківцями. Сьогодні ладналися переїхати в Ляшківці, але не вдалось.

На південному сході з 12 години дня весь час гриміли вибухи, наче гарматні постріли. Весь люд насторожився.

Увечері в лісі під Понорницею зчинилася гвинтівочна стрілянина: то була сутичка поліції з партизанами.

Приїшли хлопці з Сосниці й розповіли, що над Сосницею летіло 26 радянських літаків нібито під німецькою маркою.

16 червня, вівторок.

У Ляшківцях укочували ліс.

Переїхали до Ляшківцеь.

Чулися поодинокі гарматні постріли з південного сходу.

17 червня, середа.

Трохи прогнали ліс та трохи вкотили в річку, але дощ перешкодив.

Один хлопець з нашої бригади, який ходив додому, казав, що радянські літаки кидали газети «За Радянську Україну» від 9 червня і багато різних листівок.

18 червня, четвер.

Вкочували ліс у річку, перед вечером (тиха погода) гнали той, що за Ляшківцями. Працювали до смерку.

Є наказ німецький знести всякий військовий одяг. В Ляшківцях уже почали зносити.

19 червня, п'ятниця.

Ліс вигнали з болота.

Привозили з Сосниці продукти.

20 червня, субота.

Вкочували ліс. Дуже натовмився, аж захворів.

Кажуть, Німеччина й СРСР уклали мир. По-моєму, це неправда.

21 червня, неділя.

Скінчили вкочування лісу — найтяжчу роботу.

Вже дуже хочу додому, так за рідного скучив, що не можу жити. Думаю після неділі провідати домівку.

28 червня, субота.

Од понеділка нічого не записую, бо не було часу.

Сьогодні переїхали в Кудрівку і йдемо на неділю додому.

Не йшли, а летіли — так збудьгувалися за домівкою. Годині о 6-й вечора були вдома.

29 червня, неділя.

Як добре вдома! Все своє, все рідне.

Був у Марусі Завалій. Читав газету «За Радянську Україну», скинуту недавно радянським літаком.

У нашій місцевості проходять партизани. Вчора на хуторі Заріччя одна жінка бачила шість чоловік. Поліцаї гналися вслід, але вони, відстрілюючись, зникли в лісі.

Сьогодні в нас на хуторі вдень з берега, з купців, вийшов чоловік у німецькій формі, просив молока. Одна баба налила йому молока, і він пішов до річки в ліс. Нібито казав, що, йому треба на Чернігів. Тому в нас на хуторі цієї ночі чергують чотирнадцять хуторян і п'ятнадцятий поліцай.

Кажуть, сьогодні в Америці відкрилась конференція воюючих держав. Про неї йдуть гомінки між людьми.

Мій дядько (поліцай) просив батька переказати мені, щоб я прислухався до людей і доносив про все йому.

— Я не зрадник своєму народу, хай і не жде від мене цього, — кажу я.

30 червня, понеділок.

Ранком вирушили в Кудрівку. Ой і не хотілось розлучатися з домівкою! Яке солюдке побачення і яка тяжка розлука.

В'януть всі мої надії, все колишнє в передсмертному конанні здається мені. Невже моїм мріям навіки доведеться пропасти?

4 липня, субота.

Через хворобу в четвер прийшов додому. Сьогодні ходив у лікарню.

Увечері чергував на своєму краю хутора.

Звечора на сході прогули літаки й стихли. Потім як стало гриміти, то й земля здригалась. Може, радянські літаки бомбили станцію Крелевець, а німці били з зеїтоток. Гуркотнява стихла тоді, як зійшов місяць опівночі.

5 липня, неділя.

Зранку йшов дощ з грозою. Після обіду — знову дощ.

Нікуди не ходив, був дома.

6 липня, понеділок.

Ранком вирушив на Кудрівку - Годині о 9-й був на місці.

7 липня, вівторок.

Галя ходила додому, бо забирають сестру Сашу в Німеччину. Увечері Галя повернулась і принесла новинок: усіх, кого визначили, сьогодні ранком забрали, але Саші ні. Маруся Завалій втекла у Вільшани до родичів, так замість неї забрали її матір. Льонько поїхав за Марусею. Мати переказала вже з Мени, щоб їй передали теплий одяг, бо а чому поралася біля печі, так і схопили. Переказувала, щоб Марусю Льонько привіз у Мену.

Хто його знає, що там тепер діється. Боюсь, коли б чого поганого не було. На неділю підемо додому, то про все дізнаємось.

8 липня, середа.

Пішла чутка, що з Новгород-Сіверського в Корюківку прорвались три дивізії червоних. Нібито в Сосниці про це передали по радіо, бо Сосниця від Корюківки за 35 кілометрів. Не знаю, чи це правда.

9 липня, четвер.

Після обіду насунула страшна хмара, пішов грозовий дощ, і ми добре вимокли й не працювали.

11 липня, субота.

Працювали до обіду. Пообідавши, пішли додому. Годині о 5-й були вдома.

Дома, як у раю, легко й добре. Спав у комірці.

Вночі чувся потужний гуркіт із сходу, навіть було видно заграви.

12 липня, неділя.

Ходив до Сосниці. Після обіду був у Петра, двоюрідного брата, на йменинах. Потім ходили по лісі.

Був і в Марусі Завалій. Маруся журиться, що, буває, заберуть у Німеччину.: Я написав їй два вірші.

13 липня, понеділок.

Годині о 10-й вирушили в Кудрівку. Знову розпроцалися з домівкою, знову журба.

А коли прийшли в Кудрівку, нове лихо: бригадир хотів відіслати назад, бо пізно прийшли (треба було на 8-му годину ранку). Нам за це нагаїв дали б німці.

14 липня, вівторок.

Сьогодні пам'ятний день: два раки тому з нашого хутора Новосілля виїхали на переселення в Омську область три сім'ї. Найближча мені одна сім'я, в якій був мій товариш Микола, сусід і кращий друг. Ой коли б він знав, що діється в його рідному краї! Повік не забуду тебе, друже!

15 липня, середа.

Йшов дощ. Працювали до обіду.

16 липня, четвер.

Як погляну на ті верби в полі понад шляхом, яким я прийшов сюди, то мимоволі пригадую вірш Фета:

Й далеко, меж курганов,
Темносерою змеей
До бледнеющих туманов
Пролігаєть путь родной.

Вже хочеться додому. Хотілося б зовсім покинути що, прокляту мною, нудну роботу, полетіти в рідний хутір і більш сюди не повертатися.

Прийшла Катерина Грищенко до сестри в Кудрівку. Розповідала, що на напу общину наклали податок — 80 корів. У нашому хуторі 32 двори, а на хутір припадає 40 корів. Отже, мені, мабуть, вже не їсти молока від своєї корови, поки прийду додому, її вже не буде в нас.

Завтра в нашому районі багато молоді беруть у Німеччину.

18 липня, субота.

Через хворобу годині о 10-й ранку прийшов додому.

Ходив до Сосниці. Бачив і переживав картину відправки людей у Німеччину. Ой, скільки сліз пролито матерями та дітьми! Я сам за слізьми світу не бачив. Та як же! Вчора забрали Марусю Завалій та інших з нашого хутора, Марусю силоміць поклали на віз поліцаї. Вона майже непритомна була, все голосила, мов випроводжала рідну матір у могилу. Плачеш і собі, бо не краща доля чекає.

Заходив до колишньої вчительки Надії Федорівни Плєвако. Розпитував про її життя. Ми згадували минуле, сумували за ним, що воно пролетіло й зникло, мов сон. А тепер сльози, муки і... ох та й тільки...

Уночі чергував на своєму краю хутора. Зі сходу було чути гуркіт, там із землі піднялися в небо дві ракети.

19 липня, неділя.

Ходив у лікарню.

Люди заговорили, що нібито будуть брати в Німеччину дітей віком від трьох років. Інші кажуть, що братимуть тільки сирит.

Вчора годині об 11-й вечора прийшла (пощастило) з Мени Маруся Завалій: її збракували через хворобу серця.

20 липня, понеділок.

Збирався йти в Кудрівку, але на лівій руці щось почало наривати. До вечора набігла велика водянка і дуже опухла рука.

21 липня, вівторок.

Ходив у лікарню на перев'язку. Дали на три дні звільнення від роботи.

В лікарні бачив гри номери газети «Українське Полісся», що виходить у Чернівці. Пишеться лагідно та красномовно, а насправді — зовсім не так. От учора вийшла постанова сільськогосподарської комендатури, щоб селяни здавали по 4—5 літрів молока на добу. А де його взяти? Хоч сам не їж, пропадай з голоду і від щоденної тяжкої праці.

22 липня, середа.

Ходив у лікарню на перев'язку. Решту дня читав і писав.

23 липня, четвер.

Знову на перев'язку ходив. Строк звільнення ще на три дні продовжили.

Прочитав «Бедність — не порок» Островського. Чудовий твір! І чому я раніше його не прочитав. Було, глянеш на заголовок і закриши книгу. Лінувався. Увечері чувся гуркіт зі сходу, якісь вибухи.

24 липня, п'ятниця.

Ідуть вірогідні чутки, що одна червона частина мешкає в лісах Понорницького району. Недалеко від Понорниці є село Криски, де знаходиться спиртовий завод. Червоні останнім часом стали часто насакувати туди й забирати зерно. Отже, німці почали вивозити зерно з Крисок до Сосниці як у надійну схоронку. Я сам бачив увечері сім автомашин, що везли зерно. А з Сосниці те зерно, що досі було на базі, вивозять у Німеччину.

Кажуть, весь хліб, що росте на присадибних ділянках і в полі, збиратимуть до купи і будуть молотити в одному місці, а потім усе зерно заберуть, залишаючи доорослому 300 грамів на день, дитині — 100 грамів. Що й казати, голод буде великий та ще й на зиму.

Вчора в нас по хутору ходила жінка й просила «що можна і скільки можна». Розпитували її, звідки вона. Казала, з Харкова. Поки були червоні, був і хліб, хоч і в чергу, а як прийшли німці, то почався голод.

— Ідьте на села, там краще, а ми зараз вам не допоможемо, — казали німці.

Ну вона й поїхала. Чоловіка копати окопи червоні мобілізували, старшу дочку німці забрали на роботи, двоє дітей померло з голоду в Харкові, а двоє при ній.

На цю жінку боляче було дивитися, наші молодіці плакали й давали їй милостиню.

За що ж це таке горе спостигнуло наш народ? За що?..

В нашому лісі, поліцаї помітили якусь «підозрілу» людину і насторожились. Чергують: бояться, німецькі прихвосні.

З північного сходу чулися близькі вибухи ще зранку.

25 липня, субота.

Прийшли співачки моєї бригади з Кудрівки. Розповідають, що в Кудрівці з'явилося до сімдесяти німців.

Увечері виходив на вулицю. Яка чудова ніч — місячна, ясна, тиха. Мимоволі згадаєш минуле. Що то за життя було!

26 липня, неділя.

У Сосниці якась незвичайна метушня німців і поліцаїв. Кажуть, що цієї ночі вони виїдуть на партизанів, які в Холминському і Коржівському районах зайняли кілька сіл і нібито мають намір прорватися через Сосницю на Бахмач, щоб створити неможливість доступу німців до фронту на цьому напрямку.

На хутір прийшов з полону один місцевий чоловік. Він був у робочій частині Червоної Армії і потрапив до німців у полон в Курську чи що. Розказує, що в червоних велика сила і що йдуть запеклі, вирішальні бої. Каже, що Воронеж червоні відбили.

По радіо передають, що нібито німці взяли Ростов-на-Дону. Взагалі, по радіо німці дуже б'ють червоних.

Увечері на хуторі гуляла молодь, грала гармошка. Після гульні я з одним чоловіком заступив на ніч пасти, коней. Цілу ніч на північному сході дуже гриміло.

27 липня, понеділок.

Діється щось незвичайне. Тремтять німчаї та їхні прихвосні перед грізною силою народу. Партизани все ширше розгортають боротьбу в тилу ворога. Це велика допомога Червоній Армії.

Цієї ночі чергував з Надею біля школи. Надя розповідала (їй теж розказували), як поліцаї на подвір'ї сосницької поліції скли й рубали шаблями людей, яких минулої осені набрали в селах, де торік діяли партизани. То була жахлива картина. А ще Надя розповідала, як перед приходом німців у нас на хуторі і в лісі стояли червоні війська. Ця ніч нагадала всі минулі ночі. Здавалося, що все йде по-давньому, що ми живемо вільно, не знаючи утисків.

28 липня, вівторок.

Кажуть, що в Кудрівці окопалися німці й поліцаї, а в хуторі Веселому (недалеко від Сосниці) — мадяри. Мадяри понад податок забирають по хатах яйця, молоко.

Цієї ночі теж чергує біля школи з однією нашою дівчиною. На північному сході гриміли вибухи.

Прийшли сплавщики з Киріївки, бояться гнати ліс. Не бояться, а не хочуть, бо знають, що задарма.

29 липня, середа.

Поїхали поліцаї з Сосниці в Кудрівку, та з музикою. Чи не за смертю, гади.

Поліцай, що прийшов з Чорнотич (прикинувся хворим), казав, що німці їздили в Лементарівку, де були партизани, зараз партизани в лісі.

30 липня, четвер.

Чудова місячна ніч.

Ходив гуляти на вулицю. Грає гармошка, танцюємо, ніби й військового стану нема. Ми знаємо, що поліцаї побоятся йти вночі лісом до нас, і тому почуваємо себе сміливіше, ніж раніш.

А ніч чарівна! Місяць горить, а не сяє. Небо — мов дорогий оксамит, на якому срібні квіти — зорі. Час од часу повивас вітрець, і лист на деревах голосно лопоче та миготить, як зорі. Хати проти місяця здаються більшими, ніж є. Так чудово, немов у казці. Якби таке життя було красиве, як природа.

31 липня, п'ятниця.

Почав писати новелу «Заочне знайомство». Не знаю, що з цього вийде.

1 серпня, субота.

На півночі після обіду чулися часті близькі вибухи. Кажуть, що німці, мадяри й поліцаї поїхали з танками, гарматами та іншою зброєю на боротьбу з партизанами.

Партизани, які раніше проживали в Лементарівці, тепер, відвідуючи своє рідне село, говорили на своїх ворогів: «Вони вже нас і в граматку записали, думали, що нам прийшов кінець. Ні! Поки нам прийде кінець, їм він потроїться! Ми їм дамося взнаки».

Цілий день німці машинами возять хліб в Сосницю з Крисок чи що. Там близько партизани.

2 серпня, неділя.

Увечері гуляли. Зчинили такий гамір, наче нема й військового стану. Потім розійшлись.

Коли я ліг спати і вже на мене став налягати сон, почувся гуркіт літака, спочатку тихий, а далі гучніший. Прислухаюсь до гуркоту — радянський. Миттю вискакую надвір (я спілю в снігах), дивлюсь у небо, де миготять зорі, і бачу: по небу над нашим хутором із сходу на захід пливе зірочка. Ось згасла, знову з'явилася... Мене всього проймає радісна дрож. «Привіт тобі, великий, соколе!» — хочеться крикнути. Я стояв, поки гуркіт стих десь далеко над полем.

Кажуть, що радянськими бомбами зруйновано багато залізниць і тому українців не беруть в Німеччину.

3 серпня, понеділок.

Ходив у лікарню. Потім весь час лежав: боліли рани та голова і був жар.

Трапилась цікава подія. Шляхом, що пролягає з Новгород-Сіверського через Сосницю, поїхали на Макошин і далі, на Куковичі, три автомашини, повні маляр. Вже опісля німці й поліцаї схаменулись: їм здалося щось підозріле, та було пізно. Що далі, нічого невідомо. Тепер скрізь на шляхах, на мостах розставлено варту.

Є оголошення, щоб усі люди, хто вже досяг 10-ти років, брали довідки: в них зазначено прізвище, ім'я та по батькові, рік народження і теперішнє місце проживання. Довідка діє до 1 вересня ц. р.

ЗШИТОК ТРЕТІЙ

Записки дня

13 серпня.

Десь о 8-й годині ранку після тривалої хвороби померла Маня, колишня наша товаришка.

Я з Надею ходив дивитися її. Вона лежала на лаві вже прибрана, заквітчана, але нерухома, безмовно, з міцно закритими, колись чудовими — голубими, очима. Де поділась колишня Маня, весела, співуча, з пишним рум'янцем на повних щоках, що папіли здоров'ям? Перед нами лежала худа, невеличка людина з жовтими, як віск, руками, обличчям; тонкі сині, як буз, губи, на яких сіла смага, були міцно стулені. В цьому трупі не можна було впізнати Мані, бо ніяких слідів від колишньої дівчини не було, тільки на жовтому чолі, як і колись, чорніли рівні брови.

Увійшовши до хати, Надя одразу стала плакати. В мене теж полилися сльози, і марно я намагався стримати їх.

Потім увійшла Манина мати й заголосила над померлою. Сльози у всіх полилися річкою, і вже ніхто не стримував їх.

Переплакавши, Манина мати розповіла нам, як помирала Маня.

14 серпня.

Сьогодні поховали Маню. На похороні були її колишні товаришки. Людей було чимало.

Годині о 3-й дня на хутірському кладовищі з'явилася свіжа могила у квітах і на ній жовтів дубовий хрест...

5 вересня.

Минає рік, як напу місцевість окупували німці. Вже рік, як у нас відібрали волю і все, все найкраще, і хто його знає, коли ми діждемося весни життя.

6 вересня.

За сніданням батько сказав:

— У містечку нема німців... Де вони поділись?..

— Кажуть, що німці виїдуть, крім двох-трьох, а прибудуть якісь інші, з перами на шапках, — сказав я.

Вечір.

Небо стало вкриватися хмарами, що насували з північного заходу. Зробилося дуже темно. На півночі, десь над обрієм, раз у раз щось яскраво блимало. Можна було думати, що то блискавка, але чому сліпуче світло спалахувало на одному місці?

Ми сиділи на колодах. Гурт був невеличкий, та й той почав розбігатись: одне по одному всі щезали десь у пійтмі.

Швидко лишився я з Марусею, Завалій та Варкою Шаповал, які чергують цієї ночі біля школи. Але й ми пішли. Йшли помалу, розмовляючи про сучасні події, про партизанів.

— От наші хлопці ніби подуріли, — сказала Маруся. — Вчора поприходили, лаються брудними словами, бешкетують...

По-моєму, в цей напружений час треба все викинути з голови і думати про життя, треба заглибитися в нього, — кажу я.

— Так, так. Треба, щоб вся молодь згуртувалася, щоб мала спільні інтереси, — сказала запально Маруся.

Непомітно ми дійшли до мого двору й посідали в сусіда на лаві.

Небо щодалі темніло. Вже де-не-де блищали зорі, що не встигли сховатися в хмари. Час од часу повівав вітер, і дерева протяжно шуміли.

— Он у Василя шумлять тополі, все про щось розказують, — сказала Маруся.

— Еге, щось розказують... Тільки ми їхньої мови не розуміємо.

А на півночі раз у раз блимало.

— По-моєму, це якісь умовні знаки, а не блискавка, — сказала Маруся.

Ми замовкли.

Чувся далекий невизначний гуркіт. Ми прислухались, говорили пошепки. Якісь дивні звуки переривали наші розмови, і ми замовкали. Здавалося, ніби звідкись чулася тиха розмова, якийсь підозрілий шелест, тріск. Біля школи в сусіда валував собака.

Маруся розповідала, що в Лементарівці по ночах з'являються групами партизани і просять харчів і що вони нібито казали: через два тижні буде в нас фронт. Далі розказувала, що і в нас почали з'являться партизани, навіть на околицях Сосниць.

— Зараз йде глибока тилова розвідка, — підкреслила Маруся.

— Ох, ще буде всього, — сказала Варка.

Ми хутко розійшлися. Маруся й Варка не схотіли чергувати (це марне чергування остогидло всім) і пішли спати до Варки в сіно. Я теж пішов спати, на горлице — Через голуб'ятник.

Все було якесь таємниче, і мені зробилося боязко. Але я хутко заснув.

А опівночі повернувся з гулів Сергій. І одразу дуже запуміли дерева, завив вітер. Блискавка раз у раз прорізувала темряву ночі, гуркотів грім, потім зашумів рясний дощ.

7 вересня.

3 нашої общини забирають двоє коней. Кажуть, що в Курську область, бо там мало тягла.

8 вересня.

Сьогодні відправляли коней, з Сосницького району 800 голів.

Кажуть, що на заході відкрився другий фронт, що Англія і Америка зайняли трохи німецької території, що червоні бомблять Варшаву і населення тікає з міста, що німфи терплять поразку і червоні тиснуть їх на захід. Люди даремно базікати не будуть, з цього хоч частина правди є.

18 жовтня.

Цієї ночі снівся мені мій колишній друг Шаповал Микола, який в 1940 році разом з батьками виїхав на переселення в Омську область. Уві сні ми ходили по хутору, розмовляли, гірко плакали й на прощання цілувалися. Микола нібито приїхав з-під Києва і май знову туди виїхати.

Ой, друже, чи скоро ми побачимось? У вас там Радянська влада, а нас у рабів повернули. Подай же, товаришу, руку, братньої допомоги! Швидше прийди разом із своїми братами до нас. Ми зустрінемо вас, як рідних братів-визволителів!

Райком батько сказав, що є чутки, ніби німецькі вояки відмовляються йти в бій з червоними і взагалі будь з ким. Причини цьому такі: 1) фашистський план блискавичної війни не здійснився, не здійснюється і ніколи не здійсниться; 2) солдати йдуть на вірну смерть ні за що, крім як за інтереси свого уряду на чолі з мерзеним гадам Гітлером; 3) їхні сім'ї гинуть дома під зливою англо-американо-радянських бомб.

Коли почув що звістку, в мене радісно забилося серце і кров тепло розлилася по жилах, душа, сповнена надії, затріпотіла в грудях, мов перший лист на деревах під теплим весняним вітром. Ось уже скоро 12 година дня, а моє серце радісно б'ється, ніби чує щось гарне і щасливе.

ЗШИТОК ЧЕТВЕРТИЙ

Новини дня

29 жовтня.

Коли ми з Сергієм увечері йшли гуляти, на сході помітили рухливий стовп світла, що пугав у хмарне темне небо. Через кілька хвилин вогняний стовп щез. Можна було подумати, що то десь світили прожектором, а з якої причини, цього не відгадати, бо причин дуже багато.

Що за життя настало! Живем без веселості, без розваги. Я мало не збожеволію

— такий одур голову бере. Ну що це за життя, щоб воно тричі запалося! Як побачив свого друга на фотокартці, як згадав минуле, то аж заплавав. Чи діждуся доброго життя?

30 жовтня.

Цієї ночі гули літаки, я й батько чули. Батько каже, що літаки радянські. Чулися й вибухи.

Години о 10-й ранку поліцей Бендик Н. із старостою бігали по хутору й збирали підводи: поліція мала виїздити «на партизанів» у Короп, що знаходиться за 35 кілометрів від Сосниці на схід.

Розповідають, що партизани перебили всю поліцію Коропа і що там діється щось страшне.

31 жовтня.

Зранку із сходу чувся потужний гуркіт.

Увечері приходив до нас староста загадати, щоб батько вислав одну підводу підсипати дорогу на висипці. Говорили про сучасні події. Староста казав явну брехню: будучи партизани всіх убивають, хто їм трапиться. Батько говорив, що з Коропа в Сосницю прибіг якийсь ветлікар і розповідав таке, що стверджує розповідь старости. Однак я цьому твердження не повірив.

Повечерявши, я пішов на безглузде чергування на своєму краю хутора. Сівши на колодах, я став прислухатися і вдивлятися на схід.

Небо було хмарне, темне. Кругом було тихо, тільки часом шаруділо опале сухе листя. Десь далеко, в бік Сосниці, гвалтували собаки. Потім у тій стороні гули машини і на весь ліс кричали німці. Скоро це все стихло, і я пішов спати в повітку, бо було на диво тепло.

1 листопада.

Сьогоднішній день повний новинок і подій.

Вранці, як йшли хутірські люди в Сосницю на базар через ліс, то їх через ліс не лускали поліцейські патрулі, що по лісі блукали й сиділи на соснах.

На мосту в Сосниці посилена поліцейська варта.

Справа в тому, що село Змітнів Сосницького району, за 18 кілометрів від Сосниці, зайняте червоними. Одні кажуть, що біля Коропа висадився десант — дві дивізії, інші — що це вже наблизився фронт і в червоних велика і грізна сила. Розповідають, що тільки виступив німецький набрід проти них, то й гвинтівков позбувся: одних побили чи захопили в полон, інші повтікали.

Весь наш народ чекає червоних. На вулиці повно людей та все гуртами, та, все: шу-шу-шу... Розповідають, що в селах, зайнятих червоними, всі люди добровільно йдуть до Червоної Армії.

У нас співають: «Сало, м'ясо поєдим, немцу кости отдадим».

ЗШИТОК П'ЯТИЙ

Щоденник 1943 року

1 лютого.

Є чутка, що буде мобілізація української молоді віком від 18 до 25 років «на допомогу фронту». Щоправда, цих чуток ходить між народом чимало, а чи вони правдиві, чи ні, хто його знає. Але все ж таки про що люди говорять, в тому хоч трохи має бути правди. Та, мабуть, не допоможе бабі кадило, коли бабу сказило. Хай мобілізують, хай підкріплюють — все те даремні потуги. То тільки мука для людей.

2 лютого.

Ходив до Сосницької школи № 1 підготувати приміщення для навчання. Навчання по цей день не проводилось, бо приміщення було потрібне для якогось війська, італійського чи що (за різними чутками, повинне прийти із сходу). Тепер же із завтрашнього дня заняття починаються.

З будинку виносили уламки шафів, стільців, письмових столів і різний мотлох.

Скрізь таке безладдя. Меблі поламани, наочні прилади побиті, книги порвані, у класах сміття й солома. Це свідчить про те, що тут ходила нога «хазяїн», тут дивилися їхні гадючі очі.

Через свою жадобу і любов до книг я приніс додому уривки з них, портрети письменників, різні малюнки.

3 лютого.

Знову ходив до школи. Робота, як і вчора. Учні з учителями переносили книжки в шафи. Які чудові! ті книги! Як я їх люблю і яка в мене до них жадоба — ніхто не може уявити. Я наважився у завідуючого школою (колишнього мого вчителя) попросити яку-небудь художню книжку для читання. І не так для читання, як для того, щоб вона в мене була. Він пообіцяв, але сьогодні взяти не вдалося, сказав, щоб прийти іншим разом.

Як скінчили роботу, нам за неї заплатили по 50 карбованців. Руки, правда, щемлять...

4 лютого.

Зранку трапилась недобра подія: виникла велика суперечка з батьком та братом за попрягу.

Брат їхав у, ліс по дрова і брав попрягу, а я не давав, тому що він погубив усі свої ремінці та мотузки. Втрутився батько і силоміць забрав у мене попрягу.

— Іж!.. — злісно вимовив я.

Оте «їж» так розлютило батька, що його лайка сипалась на мене, як пшišки на бідного Макара.

— Що — їж! Хто — їж! — сичав він. — Батька годуєш так?.. Ось я тобі!.. — Та мене попрягою по спині, по голові.

Оторопілий я став його умовляти, що я сказав не на нього, а на брата. Це трохи вгамувало батька. Він попрягу віддав братові. Від приниження несправедливістю я невимовно розлютився й аж затремтів.

— Ну, пам'ятайте... все збирається до купи... — піпів я, не тямлячи що.

Ці слова так уразили батька, що він розізлився ще більш від мене.

— Що ти збираєш, що!.. — вже кричав він і шукав по хаті, чим би вдарити мене. Нарешті вхопив чепліяку і став наміряться, але я вхопив за другий кінець. — Це ти так батьку коліш будеш дякувати?.. За те що тебе годував?.. А не дідеш, сякий-такий! — кричав він, розчервонівшись, але вдарити не міг.

— Та хіба я на тебе? Я на нього, — відмагавсь я, натякаючи на брата.

Чепліяка опинилась у моїх руках, і я поставив її біля груби, а сам відійшов до вікна. Від образи в мене потекли сльози, я став плакати, схлившись до вікна.

Довго ще ми перекидалися репліками. Батько ззивав мене лежнем, говорив, що брат більше за мене працює.

— Більше, бо на ньому більше виїжджає, а на мені не поїдете! — відрізав я.

— Ми не виїжджаємо, як інші... За два дні заплатили п'ятдесят карбованців, що зараз — ніщо.

— Ну це ж не він винен: скільки дали — стійки й брав, — сказала мати.

— Те, що Грицько робить, я можу — не велика мудрість. А коли ви не ціните моєї роботи, будуть люди, які оцінять її, навіть значно вище...

Нарешті батько вдягнувся й вийшов. А я ще довго-довго стояв, спершись на лутку, і плавав. Від жалю й нестерпної образи сльози текли цілими потоками й капали, на квіти, що росли у бляшанках на вікні. Думки крутились у мене в голові цілими роями. Чого вже я тільки не передумав! А головне, про те, що тяжко зараз жити всім, що я тепер, мов скапчений, і не знаю, куди хилитись і що робити.

5 лютого.

Возив з хутірськими дядьками сіно на станцію Макошин (за 15 кілометрів від Сосниці). Вирушили годині о 4-й ранку. Сіно «державне», яке брали вчора біля Десни на сінопункті. Перевезення його — могила для людей і живого тягла.

Коли доїжджали до станції, здивувало те, що не пройшов ні один поїзд (раніше вони йшли дуже часто). І тільки годині о 10-й прогуркотів зі сходу (станція Бондарівка). Потім йшов із заходу (станція Мена) і віз грузовики, танкетки, мотоцикли на «розгром більшовизму».

Почув новини.

Нібито передавали по радіо: «український народ повинен допомогти німецькій армії не допустити росіян на Україну». І ніби Гітлер сказав, що хоч зимою (тепер) німці відступлять з України, та літом вони «визьмуть своє».

Ні, пане Гітлер, якщо вас виметуть з нашої землі с... мітлою, то вже вам не повернуться назад.

Партизани тривожать німецький тил. Біля Коропа, біля Матвіївки і Бондарівки — скрізь партизани не дають спокою німцям і їхнім прихвостням, що сумно поглядають на географічні карти і не знають, як бути: чи спати, не роздигаючись, не розуваючись, чи вже й спаковуватися.

В ніч з 3 на 4 лютого була тривога в Сосниці, десь прогрімів вибух. І це не дало спокійно заснути поліції, й вона не придумас, чим яку дірку затулити.

8 лютого.

Три дні гуляв на весіллі в свого товариша Дворянкова Леоніда.

Сьогодні в Сосниці чекали війська, що повинне було прибути о 12 годині дня, але не прибуло.

Приїхав каральний загін, що жорстоко карає прихильників більшовизму, колишніх активістів.

10 лютого.

Жорстоко розправляються німецькі кати і їхні прихвосні з населенням тимчасово окупованих областей. 7 лютого в селі Велике Устя каральний загін спалив вісім сімей. Людей загнали в амбар, який потім облили паливом, кинули гранати, від чого амбар загорівся.

Це було вчинено по інших недалекох селах. У Слобідці спалено 16 сімей, у Бабі — 26 сімей.

11 лютого.

Про вчорашні розповіді я не можу забути й на мить. Вночі марилось, що й мене хотіли спалити і що я тікав, блукаючи по лісі. Я хворію на песимізм. Ця хвороба мучить мене гірше, ніж будь-яка фізична.

Кажуть, що Харків визволений і червоні під Полтавою; зайнято Білгород, Курськ, червоні під Рильськом; великий натиск на Гомель і Мінськ.

Ходив очищати від снігу шлях на Мале Устя. Кажуть, ним будуть їхати машини із станції Бондарівка на Сосниці.

16 лютого.

Увечері гуляв. Поліція забирала молодь в Німеччину. Я втік з гульні, і, коли на вулиці стихнув плач і гомін, крадучись городами, немов злодій, прийшов додому. Обережно оглянув подвір'я. Було тихо. Постукав у вікно, і батько мені відчинив.

17 лютого.

Удосвіта встав, узвуся у валянці, вдягнув кожух і пішов до хліва на горище в сіно, де й заснув. Ранком батько покликав снідати.

До вечора був у хаті, але напоготові, а ввечері знову пішов у хутора.

18 лютого.

Я переночував надворі. Добре, що тепло, навіть іде дощик.

Прокинувся, але не зрозумію, ніч ще чи ранок. По карканню ворін визначив.

Лежу. Чую — біганина в дворі: то в хату, то на вулицю. Поліція бігає, шукає, бо чимало поховалось.

Це тривало довго. Коли все стихло, брат покликав мене до хати снідати: поліція поїхала з хутора.

У хаті мені розповіли, що поліцаї хотіли забрати батька або брата замість мене, але вони повтікали.

Весь день був у хаті, але обережним і напоготові. Ночувати ходив до дядька Івана, переодягались жінкою.

Моя двоюрідна сестра Оля, яка бачила проводи набраних силоміць («добровільно») в Німеччину, розповіла про те сумне видовище. Скільки там сліз пролили матері, сестри брата, батьки за своїми дітьми та рідними!

Одна тітка, прощаючись із своїм єдиним сином, молодим хлопцем, так голосила, що люди жахалися. До неї підійшов німчай і каже: «Дурная бабка, чого кричишь? Придут красные, заберут твоего сына, тогда еще пуще будешь плакать. А в Германии ему будет хорошо!» — «В мене голова болить», — сказала бідна тітка. «У меня тоже болит. И не кричи, а то...» — німчай показав на ненависний людям будинок поліції.

19 лютого.

Через Сосниці, з малоустенського шляху на менський, безперервним потоком йшли угорські війська. Йшли... по калюжах, по водяному снігу, йшли проти сильного вітру, що дув із заходу й бив у обличчя снігом і дощем. Солдати в ботинках і обмотках, понурені, чорні, брудні, немов старці. А чистокровні арийці та генерали й верховоди угорських військ у легкових автомашинах, ситі... навіть на людей не хочуть дивитись...

Кажуть, і можна здогадуватись, що війська відступають. Крім гвинтівків і кулеметів, ніякої зброї нема. Везуть кухні, дрова та ведуть шкап, що ледве ноги переставляють. Йшли цілий день.

20 лютого.

Війська йдуть. Стають по квартирах на ніч і знову йдуть далі, на захід.

22 лютого.

Увечері 20 лютого, вчора й сьогодні гуляв на весіллі у Галі.

Війська йдуть. Увечері в Сосниці набилося повно солдат аж з трьох шляхів. За розповідями самих мадярів, червоні вже недалеко. Мадяри кажуть, що ще днів два будуть йти угорські війська, потім німці, а за німцями — червоні з піснею про Чапаєва. Червоні йдуть швидко, щоб врятувати населення. Мадяри радять ховатися від німців, які заміряються винищити людей.

23 лютого.

Війська йдуть на захід. Кажуть, дві дивізії мадяр пішли поза Десною на Новгород-Сіверський.

У нас на хуторі трапилась пожежа. В рятуванні майна і гасінні хати брав і я участь.

24 лютого.

Гуляв на весіллі у маєтку куми Катерини Грищенко.

Увечері дехто бачив, як на схід сонця за лісом піднялися дві вогненні кулі й щезли і що там раз у раз блимало, немов блискавка. То, напевне, десь стріляли з гармат, лише вибухів не чути.

25 лютого.

Колов дрова в Новосільській школі. Чув, як на південному заході раз гримнуло, певно, з гармати.

Взнав точно, що Харків у червоних.

Ті, що бояться червоних, евакуюються на правобережну Україну, бо, як передають по радіо, бої йдуть, і йтимуть між Північним Дінцем і Дніпром. А на Дніпро надіються, як на рідного батька. «Ні, вже не допоможе!» — писав Шевченко.

Увечері на північному заході було чути гуркіт і блискало.

